

Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri Özelinde Kafkasya Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of Caucasian Countries with respect to Eurasian Natural Gas Pipeline Projects

Ph.D. Candidate Nuri Gökhan Toprak (Kırklareli University, Turkey)

Abstract

Breaking down the natural gas export monopoly of Russia against to the European countries is one the very challenging issues of European authorities in the past thirty years. Despite the introduction of the Norwegian and Algerian gas to the European market in recent years, European countries are still in search of the alternative gas exporter countries to meet their increasing gas consumption. When the expectations of European countries were combined with the relative stabilization of political structure in both South Eastern European and Caucasian countries, the alternative Eurasian natural gas pipeline projects came to the European agenda gradually. In this study, it will be analyzed that both the economic and political situation of Azerbaijan, Georgia and Armenia in terms of their participation to the ongoing Eurasian natural gas projects that plans to deliver natural gas resources of the Caspian Basin to Europe. Within this context, after the brief introduction to explain what those Eurasian natural gas projects are, it will be given information, analyzed and discussed that the current positions of the Caucasian countries against these projects. It is important that the evaluation of the Eurasian Natural Gas Pipeline Projects in the case of the Caucasian countries makes the final step more reliable which will strengthen the economic integration and regional cooperation of Caucasian countries.

1 Giriş

Avrupa ülkelerine Rusya'nın kurmuş olduğu 13 doğal gaz boru hattına alternatif bir boru hattı üzerinden doğal gaz arz etme planı olarak ortaya çıkan Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri, faaliyete geçebilmek için ilk etapta yaklaşık 8 milyar metreküp doğal gaza ihtiyaç duymaktadır. Uzun vadede ise 40 milyar metreküp kaynağa ihtiyaç duyacak bu projelerde resmi olarak yer alan hiçbir ülkenin bu miktarda doğal gaz kaynağına sahip olmaması, bu ülkelerin ilgisini geniş çapta doğal gaz ihraç edebilecek diğer bölgelerden biri olan Kafkasya'ya kaydırmıştır. AB'nin Kafkasya ülkelerine çeşitli seviyelerde gerçekleştirdiği resmi ziyaretlerle devam eden Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projelerine iştirakçi ülke bulma girişimleri, daha çok bu bölgelerle ilişkileri daha eski, köklü ve en önemlisi de genellikle olumlu olan Türkiye tarafından gerçekleştirilmektedir.

Çalışmamıza Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri'nin ilk etabında 'projenin doğal gaz kaynağı' olabilme potansiyeline sahip bir ülke olan Azerbaycan'ın enerji görünümünü ve bu projelerin bir parçası olma ihtimali üzerinden başlayacağız. Azerbaycan ve Türkiye arasında doğrudan bir sınır ilişkisinin olmaması, her iki ülkeye sınırı olan üçüncü bir ülke üzerinden transit geçiş yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda 2005 yılında Bakü-Ceyhan Petrol ve 2007 yılında Bakü-Erzurum Doğal Gaz Boru Hatlarında transit ülke olarak projelere dâhil olan Gürcistan, incelenecek ikinci ülke olacaktır.

Çalışmada son olarak, Ağustos 2008'de Rusya ve Gürcistan arasında yaşanan savaşın, Gürcistan'ın gelecekteki muhtemel bir enerji boru projesinde 'güvenli transit geçiş ülkesi' olarak yer alma ihtimali üzerindeki etkilerini incelenecek; bu noktadan hareketle de bölgedeki diğer ülke Ermenistan'ın, Azerbaycan ve daha doğusundaki doğal gaz kaynağı geniş ülkelere ulaşmada alternatif bir transit geçiş ülkesi olma ihtimali üzerinde durulacaktır.

2 Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri Hakkında

2.1 Nabucco Doğal Gaz Boru Hattı Projesi

Türkiye-Bulgaristan-Romanya-Macaristan-Avusturya Doğal Gaz Boru Hattı olarak da bilinen Nabucco Doğal Gaz Enerji Boru Hattı Projesi "...ilk etapta güzergâh üzerindeki ülkelerin gaz ihtiyacının karşılanması, takip eden yıllarda ise Avusturya'nın Avrupa'da önemli bir doğal gaz dağıtım noktası olma özelliğinden de faydalanılarak diğer ülkelerin gaz taleplerindeki gelişmelere göre Batı Avrupa'ya ulaşılması amaçlanmaktadır" (BOTAŞ, 2011). İki buçuk milyon ton çeliğin kullanılmasıyla inşa edilecek boru hattının, yaklaşık 3900 kilometre uzunluğunda olması planlanmıştır (Nabucco Gas Pipeline International GmbH, 2011a). Kullanım ömrü 50 yıl olarak öngörülen projenin Haziran 2011'deki yeniden değerlendirme sürecine göre yaklaşık 7,9 milyar avroya mal olması beklenmektedir (Nabucco Gas Pipeline International GmbH, 2011b).

Nabucco Doğal Gaz Enerji Boru Hattı Projesi'ne (Nabucco) ilişkin ilk çalışmalar, Şubat 2002'de BOTAŞ'ın girişimi ve Bulgargaz (Bulgaristan), MOL (Macaristan), TRANSGAZ (Romanya) ve OMV Gas & Power GmbH (Avusturya-Şimdiki OMV Gas) şirketleri ile yaptığı görüşmeler sonucunda oluşturulan çalışma grubu ile başlatılmıştır. 22 Aralık 2003'te Nabucco Projesi'ne iştirak eden beş ortak ve AB Komisyonu arasında, projenin

teknik ve iktisadi fizibilitesinin finansmanının yarısının ‘hibe kredi’ şeklinde AB Komisyonu tarafından karşılanmasına ilişkin, ‘Trans-European Transport Network (TEN) Fonu Hibe Anlaşması’ imzalanmıştır.

2004 yılında teknik ve iktisadi fizibilite çalışmaları tamamlanması sonucunda 24 Haziran 2004 tarihinde Nabucco müşterekleri arasında ‘Nabucco Company Study Pipeline GmbH’ kurulmasını öngören Ortaklık Anlaşması imzalanmıştır. Proje geliştirme sürecinde gelinen aşama göz önünde bulundurularak projenin finansmanını sağlayıp yatırımlarını gerçekleştirmesi amacı ile daha sonra Nabucco Company Study Pipeline GmbH, 28 Haziran 2005’te, ‘Uluslararası Nabucco Doğal Gaz Anonim Şirketi’ne (NIC) dönüştürülmüştür. Bu dönüşümle birlikte her bir transit ülkede Ulusal Nabucco Şirketleri’nin (NNC) kurulmasına da karar verilmiştir. Hâlihazırda Romanya, Macaristan, Avusturya ve Bulgaristan’da NNC kuruluşları tamamlanmış olup, Türkiye NNC kuruluşlarına dair girişimlerini sürdürmektedir.

‘Majör Yeni Şirket Ortağı’ adayları içerisinde öncelikli olarak tespit edilen şirketlerin projeye eşit oranda (yaklaşık 16,6%) katılım için görüşmeler 2007 yılı boyunca sürdürülmüş, bu görüşmelerin nihayetinde 05 Şubat 2008 tarihinde Alman RWE Midstream GmbH Şirketi resmi olarak Nabucco Projesi’nin altıncı ortağı olmuştur (Komarek, 2008).

Nabucco’nun teknik çerçevesinin belirginleştirilmesinden sonra, proje kapsamında doğal gaz sevkiyatının başlatılabilmesi için gerekli olan hukuki ve siyasi çerçeve, ‘Nabucco Doğal Gaz Boru Hattı Projesi Hükümetlerarası Anlaşması’nın Ankara’da AB Komisyonu Başkanı José Manuel Barroso ile Türkiye, Romanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan Başbakanları tarafından 13 Temmuz 2009 tarihinde imzalanmasıyla çizilmiştir (T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2011).

2.2 Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi

Azerbaycan, Nabucco ve Trans Hazar projeleri ile Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projelerinde stratejik bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Ancak her iki proje de, nedenlerini Azerbaycan’ın Enerji Görünümü başlığı altında daha detaylı değineceğimiz sebeplerden ötürü, yabancı yatırımcıların altyapı ve know-how desteğine ihtiyaç duymaktadır. Rusya, Avrupalı veya Amerikan yatırımcıların bu desteği sağlamadan önce her iki projeyi de devre dışı bırakacak hamleler gerçekleştirmek için Azerbaycan doğal gazına ön ödemeli teklifler götürmüştür (Hurriyer Daily News, 2010). Bu durum karşısında Azerbaycan 14 Kasım 2008’de, çokuluslu bir enerji zirvesini Bulgaristan, Estonya, Yunanistan, Gürcistan, Macaristan, İtalya, Letonya, Lituanya, Polonya, Romanya, Türkiye, Ukrayna, İsviçre, ABD ve AB Komisyonu’nun temsilcileri ile birlikte Bakü’de gerçekleştirmiştir. Zirvede sonuç olarak, Azerbaycan gazını Avrupa’ya çok yönlü taşımayı destekleyen altyapı çalışmalarına; Hazar Havzası’nın petrol ve doğal gaz kaynaklarının çeşitlendirilmesine destek verilmesine; enerji üreticileri, müşteriler ve transit ülkeler için daha mücadeleci bir ortamın yaratılmasına; Avrupa’nın enerji güvenliği için başta Interconnector Turkey-Greece-Italy (ITGI), Nabucco ve Azerbaycan-Gürcistan ve Türkiye üzerinden geçecek diğer olası doğal gaz projelerinin desteklenmesine karar verilmiştir (Baku Energy Summit Declaration, 2008). Türkmenistan ve Kazakistan zirveye katılmış olsalar da, sonuç bildirgesinde yatırımcı ülkelerin öngördüğü desteklere dair ayrıntılara yer vermemiş olmalarını neden göstererek, ortak bildiriye imza atmamışlardır (Socor, 2008), (United Press International, 2008).

Bakü Zirvesi’nden kısa bir süre sonra 29 Kasım 2008’de Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Türkmenistan’a yapmış oldukları ziyarette Bakü Zirvesi sonuçları doğrultusunda niyetlerini belirtmişlerdir. Görüşmeler sonunda resmi bir antlaşma imzalanmamış olsa da Türkmenistan Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Hazar Havzası’nın önemine dikkat çekmiş ve doğal gaz üretimi ve ulaşımında çeşitlendirmeye gidilmesine sıcak bakabileceğini belirtmiştir (Upstream, 2008). Nitekim 25 Ekim 2011 tarihinde Azerbaycan’ın Şahdeniz II Bölgesi’nin doğal gazının Türkiye’ye ve Türkiye’den de AB’ye ulaştırılmasını öngören Hükümetlerarası anlaşma İzmir’de; Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı’nın yapımına ilişkin mutabakat zaptı ise 26 Aralık 2011 tarihinde Ankara’da imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmanın Şahdeniz II Projesi kapsamında üretilecek gazın hem Türkiye’de kullanılması hem de bir kısmının Avrupa’ya aktarılmasını öngördüğünü anımsatan Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız, mutabakat zaptı ile hükümetler arası anlaşmayı daha somut hale getirdiklerini belirtmiştir (Anadolu Ajansı, 2011). 26 Aralık 2011 tarihinde imzalanan mutabakat zaptında, ‘Trans Anadolu ismi verilen söz konusu münhasır boru hattına yönelik çalışmaların ivedilikle başlanması ve iki ülke tarafından tayin edilen şirketlerin ortak bir konsorsiyum tesis etmeleri’ konusunda mutabakat sağlanmış olduğu; bu çerçevede, söz konusu şirket birlikteliği içerisinde SOCAR, BOTAS ve TPAO’nun ilk ortaklar olarak yer alacağı; süreç içerisinde diğer uluslararası petrol ve doğal gaz şirketlerinin de şirket birlikteliğine dahil olabileceği belirtilmiştir (Socar Türkiye, 2012).

2.3 Türkiye-Yunanistan-İtalya Doğal Gaz Boru Hattı Projesi

Yaklaşık 2 milyar avroya mal olması beklenen Türkiye-Yunanistan-İtalya Doğal Gaz Boru Hattı Projesi’yle (ITGI), Azerbaycan’ın Şahdeniz II bölgesinden gelecek doğal gazın Türkiye, Yunanistan ve İtalya üzerinden Avrupa’ya dağıtılması planlanmaktadır. Yunanistan’ın DEPA ve İtalya’nın Edison şirketlerinin ortak girişimleriyle başlatılan ITGI projesinin Türkiye ve Yunanistan’ı bağlayan 296 kilometrelik ilk kısmı, BOTAS ve DEPA arasında Mart 2002’de imzalanan anlaşma gereği, Eylül 2007’de tamamlanmıştır.

Hattın Yunanistan'dan İtalya'ya uzanan bölümü, Nisan 2005'te DEPA ve Edison arasında imzalanan mutabakat zaptı ile belirlenmiştir. Haziran 2010'da DEPA, Edison ve BOTAŞ arasında imzalanan mutabakat zaptı ile projeye son şekli verilirken, Ocak 2011'de Avrupa Komisyonu Başkanı Jose Manuel Barroso ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev arasında imzalanan anlaşma ile proje kaynak ülke sorununu çözme yolunda önemli bir adım atmıştır.

ITGI kapsamında Avrupa'ya ulaştırılması gereken 10 milyar metreküp doğal gazın mevcut şartlarda Şahdeniz II tarafından karşılanabilecek olması, projenin gerçekleşmesi için umut vericidir. Bunun ötesinde DEPA yöneticisi Harry Sachinis, Azerbaycan'a yapılacak bir yardımla Şahdeniz II'den yaklaşık 24 milyar metreküp doğal gaz temin edilebileceğini belirtmiştir (Pipelines International, 2011).

2.4 Trans Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı Projesi

870 kilometrelik uzunluğu ile ITGI'den daha kısa bir rotayı takip eden Trans Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TAP) de yaklaşık 10 milyar metreküp doğal gaz kaynağına ihtiyaç duymaktadır (Margheri, 2011). 2003 yılında ilk hali İsviçre merkezli enerji şirketi EGL Grup (şimdiki adı Axpo) tarafından hazırlanan projeye Şubat 2008'de Norveç merkezli Statoil dahil olmuş, daha sonrasında ise projenin Haziran 2008'de Yunanistan ve Arnavutluk üzerinden İtalya'yı kapsamına karar verilmiştir. Mart 2009'da İtalya ve Arnavutluk hükümetleri TAP için ortaklık anlaşması yaptıktan sonra Ocak 2010'da TAP, Yunanistan, Arnavutluk ve İtalya'da ofisler kurmuştur. 07 Temmuz 2010'da da Almanya merkezli E.ON Ruhrgas projeye iştirak etmiştir (Pipeline & Gas Journal, 2010).

Şubat 2012 itibarıyla kaynak ülke arayışlarına resmiyet kazandıran TAP, Şahdeniz Konsorsiyumu ile görüşmelere başlamış; konsorsiyum ortakları BP, SOCAR ve Total enerji şirketleri TAP projesinde %50 pay sahibi olma konusunda proje yöneticileri ile anlaşmıştır. 22 Kasım 2012'de TAP, konsorsiyum ile birlikte, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı ortakları ile mutabakat zaptı imzalayarak, iki taraf arasında işbirliği çerçevesinin kurulmasını sağlamıştır (TAP AG, 2013a). Projeye eklenecek İyonya Adriyatik Boru Hattı ile TAP'ın Bosna Hersek, Hırvatistan ve Karadağ'ı da kapsayacak şekilde düzenlenmesi sonucu 12 Haziran 2013 tarihinde bu ülkelerinkine ek olarak Yunanistan, Arnavutluk ve İtalya dışişleri bakanları bir araya gelerek projeye desteklerini açıklamışlardır (TAP AG, 2013b).

3 Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri Çerçevesinde Kafkas Ülkelerinin Durumu

3.1 Azerbaycan'ın Enerji Görünümü

Bağımsızlığını kazandığı 1991 yılına dek Azerbaycan'da başta Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) olmak üzere, bütün enerji şirketlerinin kamu iktisadi teşebbüsü formunda olması, dolayısıyla serbest piyasa şartlarının gerekliliklerini tam anlamıyla yerine getirebilecek kapasitede veya anlayışta olmaması, zengin petrol yataklarının kapasitesinin altında işletilmesine ve Sovyetlerden kalma enerji boru altyapı ağına bağımlılığı zorunlu kılmıştır (EIA, 2012).

Dört büyük petrol sahasıyla önümüzdeki yirmi yıl boyunca enerji sektörünün petrol ayağını güvenlik altına almış olan Azerbaycan'da doğal gaz için ise daha bulanık bir görünüm mevcuttur. Azerbaycan'daki mazisi petrol kadar eski olmayan, dolayısıyla iktisadi girdi olarak daha az bir paya sahip olan, doğal gazın üretimi için gerekli olan alt yapı çalışmaları yıllar içerisinde oldukça düşük bir oranda gerçekleştirilmiştir (Parini, 2012). Sovyet Dönemi'nde dünyanın en büyük doğal gaz rezervine sahip Rusya'ya ile doğrudan doğal gaz enerji boru hatlarına sahip olmak ve doğal gazın petrole göre iletim ve depolama maliyetlerinin oldukça yüksek olması, Azerbaycan'ın doğal gaz konusunda bu geri kalmışlığının ardında yatan temel sebep olmakla beraber, durum 2007 yılına kadar da değişmemiştir.

Bugün Azerbaycan, Rusya ve İran'ı devre dışı bırakarak Hazar Havzası'nın zengin enerji kaynaklarını ihraç etmek suretiyle alternatif bir doğal gaz iletim projesine dâhil olacaksa, ülke enerji alanına yapacağı altyapı yatırımını arttırmanın yanında uluslararası sermayenin yardımlarına da ihtiyaç duyacağı kesindir. Azerbaycan geçmiş yıllarda petrol sektörüne yıllık bütçesinin yaklaşık %25'lik kısmını (üç milyar dolar Amerikan dolarına yakın) ayırmıştır (Holuj, 2009). Bu oran, başkent Bakü dışında iktisadi bir çeşitliliği ya da kalkınma hareketi gözlemlenmeyen ve toplam nüfusunun yarıya yakını fakirlik sınırında olan Azerbaycan için oldukça önemli bir miktarı oluşturmaktadır. Ancak bu yatırım miktarı Azerbaycan'ın petrol sektörünün serbest piyasada mücadele gücünü arttırmaya yetmemektedir. Bu yüzden Azerbaycan kurmuş olduğu Devlet Petrol Fonu üzerinden 2001 yılında International Monetary Fund (IMF) fonlarına başvuru yapmıştır (IMF Public Information Office, 2002). 2001'den itibaren IMF'de alınan fon yardımı ile sektörün kalkınması için kullanılan miktar 2009 yılında yıllık 18 milyar dolara ulaşarak Azerbaycan'ın genel bütçesinin yarısına yaklaşmıştır. Bu durumda Azerbaycan'ın bütçesinin başat girdisi olan petrol sektörüne bile yatırım yapmakta zorlandığı sonucunu çıkarabiliriz.

Azerbaycan petrol üretimi için gerekli olan finansman desteğini IMF'de alırken, AB ve ABD gibi ülkeye başta doğal gaz olmak üzere uzun vadeli yatırım yapmak isteyen yatırımcılar bu isteklerini gerçekleştirilememektedirler. Bu duruma, Azerbaycan'daki çeşitli iç faktörlerin yanında; Karabağ sorunu, Türkiye-Ermenistan, Rusya-Gürcistan arasındaki sorunlar, Kuzey Kafkasya'da yaşanan çeşitli etnik ayrılıkçı hareketler ve İran'ın nükleer programı yüzünden uluslararası sistemden dışlanması gibi dış faktörler neden olmaktadır. Ezcümle,

Azerbaycan'ın enerji sektöründeki sorunları sadece enerji alt yapısında modernleşme ve bunu karşılayacak olan iktisadi yeterliliklerin eksikliğinin ötesinde bir husustur.

3.2 Azerbaycan ve Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri

Bakü Tiflis Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE) için gerekli olan doğal gaz, 2007 yılında Azerbaycan'ın başat doğal gaz sahası olan Şahdeniz'den pompalanmaya başlanmıştır. Bölgede Gazprom'a ait tekeli yıkmada ilk adım olarak görülen bu proje kapsamında yılda 8,8 milyar metreküp gaz Türkiye'ye gönderilmektedir. BTE'den önce Azerbaycan, Bakü-Astara ve Gazi-Magomed-Mozdok Doğal Gaz Boru Hatları ile sadece Rusya ve İran'a gaz iletimi yapmaktaydı. BTE ise Azerbaycan'a, Gürcistan üzerinden Türkiye'ye gaz iletimini sağlamıştır.

Azerbaycan'ın hâlihazırda doğal gaz rezervi 0,9 trilyon metreküp olarak hesaplanmıştır (British Petroleum, 2013). On beşincisi Bakü'de gerçekleştirilen Uluslararası Hazar Petrol ve Gaz Konferansı'na katılan SOCAR'ın Birinci Başkan Yardımcısı Khoshbakht Yusifzade'nin yaptığı açıklamaya göre de bu rezervin yıllık 27,4 milyar metreküpü üretilebilmektedir (The Economic Times, 2008). Yapılan hesaplamalara göre ise mevcut şartlar altında Azerbaycan'ın rezervi elli yıl daha bu kapasitede bir üretim yapabilecektir. Şahdeniz rezervlerine ek olarak bulunan Azeri-Çıralı-Güneşli (ACG Deepwater) sahasındaki doğal gaz rezervi, Azerbaycan'ın bir gaz üreticisi olarak rezerv kapasitesini arttırmıştır. Bu rezervler doğrultusunda gerçekleştirilecek yeni projelerle genel doğal gaz üretiminin mevcudun iki misline çıkartılarak Rus gazına ve Sovyet dönemi boru hatlarına bağımlılığın azalacağı öngörülmektedir (Pitt, 2006). Azerbaycan Rusya'ya olan bu bağımlılığını azaltma yolunda ilerlemek isterken mevcut gaz rezervlerinin üretimine ve dahası geniş kapsamlı olarak ihracata geçebilmesi için dört milyar dolarlık Trans Kafkasya projesi gibi birçok proje için finansmana ihtiyaç duymaktadır. %10'u SOCAR'a ait olan Şahdeniz üretim paylaşım antlaşmasının (PSA) %90'ının altı uluslararası petrol şirketi tarafından üstlenmesi (British Petroleum, 1996) de Azerbaycan'ın gerektiğinde bu ihtiyacının dış yatırımla desteklenebileceğini gösteren iyi bir örnektir.

Azerbaycan'ı gaz üretim seviyesinin belirli bir konuma getirmesini ve daha da ileriye taşımada motive eden en büyük unsur, kendi kapasitesine ek olarak doğusunda bulunan ülkelerde toplam 7,1 trilyon metreküp doğal gaz rezervinin bulunmasıdır. Doğusunda 'kara ile kuşatılmış' bu ülkelerle enerji ithalatında Rus tekeline bağımlı olmaktan rahatsız olan batısındaki gelişmiş ülkeleri birbirine kavuşturabilecek güzergâh üzerinde olması bu motivasyonunu temel dinamikleridir. Öte yandan, Azerbaycan'ın da kara ile kuşatılmış olması ve mevcut uluslararası siyasi şartları nedeniyle doğal gazını sıvılaştırarak ihraç etmek zorunda kalması, doğal gazın taşıma maliyetini yükseltmektedir. Rusya veya İran üzerinden geçecek bir boru hattının doğal gaz taşıma maliyetini iyice düşürecek olmasına karşın gaz ithal edecek Avrupa ülkelerinin bu iki ülke üzerinden geçecek projelere sıcak bakmaması nedeniyle bu olumsuz durum devam edecek gibi görünmektedir. Öte yandan Rusya, Gazprom'un Ukraynalı ortakları ile kurmuş olduğu RosUkrEnergo şirketi vasıtasıyla Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan ile imzalamış olduğu ikili anlaşmalar yoluyla Güney Koridor ve Kuzey Akım projelerinde Azerbaycan'ı Ukrayna veya Karadeniz üzerinden devre dışı bırakma yolunda adımlar atmaya başlamıştır (Jeffers, 2011). İktisadi şartlardan ziyade siyasi durum göz önüne alınarak yapılan bu hamleler Azerbaycan'ın ancak doğu batı ekseninde yapılabilecek bir enerji hattının inşasında yer bulabilmesine imkân sağlamaktadır.

Finansal ve siyasi engellerin yanında Hazar'ın statüsü sorunu olarak da bilinen hukuki sorun da Azerbaycan'ın Güney Koridoru yolunda önünde duran bir engeldir. Uluslararası hukuka göre Hazar'ın bir deniz olarak kabul edilmesi durumunda Hazara kıyısı bulunan her ülkeye on iki deniz mili karasuyu hakkı tanınacaktır. Bu durumda Hazar'ın ortasında yaklaşık iki yüz deniz mili kadar da bir münhasır iktisadi bölge oluşacaktır. Öte yandan Hazar'ın bir göl olarak kabul edilmesi durumunda, Hazar'dan elde edilecek gelirlerden projeye dâhil olsun olmasın her sahilgar ülke proje gelirlerinden pay alma hakkına sahip olacaktır. Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan Hazar'ın statüsü konusunda karşılıklı anlaşmalar yapmışken, Trans Hazar Hattı için Azerbaycan'ın Türkmenistan'la da benzer bir anlaşma yapması da zorunlu görülmektedir.

4 Gürcistan

4.1 Gürcistan'ın Enerji Görünümü

2011 yılı itibarıyla 1 milyar 700 milyon metreküp doğal gaz ithal eden Gürcistan, bu ihtiyacını 70'e yakın gaz dağıtım şirketi ile Azerbaycan ve Rusya'dan temin etmektedir. Ülkenin toplam 6013 kilometre uzunluğa sahip doğal gaz boru hattı sisteminin %19'u 30 yıldan eskiyken, %76'sı 10 ila 30 yıldan önce, %5'i ise 10 yıldan az bir zaman önce inşa edilmiştir (Chikhladze, 2010). Mevcut şartlarda Gürcistan bu boru hatlarının maksimum kapasitesinin ancak %21'ini kullanabilmektedir. Öte yandan Hazar petrolünün Bakü-Novorossisk ve Bakü-Supsa Petrol Boru Hatları ile Karadeniz limanlardan uluslararası müşterilere ulaştırılması, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında oldukça tehlikeli ve yoğun trafiğe neden olmaktadır. 2005 yılında tamamlanan 1768 km uzunluğundaki BTC petrol boru hattı ve 692 kilometre uzunluğundaki BTE doğal gaz boru hattı, Azerbaycan-Gürcistan ve Türkiye'nin iktisadi ve siyasi işbirliğinin birer meyvesi olarak hem bu trafiği azaltma yolunda hem de Gürcistan'ın mevcut doğal gaz altyapısının geliştirilmesinde atılan önemli bir adım olmuştur. Bu meyveden

Gürcistan'ın payına düşen ise yıllık 62,5 milyon Amerikan dolarlık bir gelire ek olarak işsizlik oranlarında yaklaşık %30'luk düşüş gösterebilir (Papava, 2005).

BTC ve BTE'nin gerçekleştirilmiş olması Kafkas ülkelerinden sonra Merkezi Asya ülkeleriyle de gerçekleştirilecek işbirliklerinin zemini hazırlanmıştır. Nitekim 16 Haziran 2006'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in imzaladıkları Trans-Hazar Petrol Ulaşım Sistemi Mutabakat Zaptı, Kaşagan ve Tengiz sahalarındaki petrolün tankerlerle Hazar Denizi'ni geçerek Azerbaycan'ın Sangaçal Terminali'ne, Sangaçal'den de BTC'yle bütünleşerek uluslararası piyasalara ulaştırılmasını öngörmüştür (Today.Az, 2006) (Azernews, 2011).

4.2 2008 Savaşı'nın Gürcistan'ın 'Transit ve Alternatif Enerji Boru Hattı Ülkesi' İmajına Etkisi

2008 yılına gelindiğinde Gürcistan, enerji alanında BTC ve BTE projelerinde yer alarak önemli bir stratejik konum kazanmış durumdaydı. Yıllık 7,23 milyar metreküplük gaz sevkiyatı ile dünya çapında gerçekleştirilen gaz sevkiyatının sadece %1,23'lük kısmını (British Petroleum, 2009) oluşturmasına rağmen BTE, bölgede ABD'nin rakip olarak gördüğü, İran ve Rusya'yı devre dışı bırakarak Avrupa'ya gaz sevkiyatının gerçekleştirilmesiyle, Gürcistan'a stratejik bir konum kazandıran temel etmenlerden biriydi. Gürcistan'ın sahip olduğu bu stratejik avantaj aynı zamanda Gürcistan'ın kırılğan siyasi yapısını, doğal gaz projelerinde devre dışı bırakılan ülkelerin hedefi haline getirmiştir. Ağustos 2008'de İran'a nazaran Gürcistan üzerindeki etkisi daha yoğun olan ve bölgedeki batı yanlısı eğilimleri daha ciddi bir tehlike olarak gören Rusya'nın, Gürcistan'ın Güney Osetya ve Abhazya'da yaşanan etnik çatışmalara müdahil olmasını, bu bağlamda yorumlayan çalışmalar mevcuttur (Nichol, 2009), (Skarbo & Petre, 2008), (BBC News, 2008).

Ağustos 2008'te gerçekleşen savaşın Gürcistan'ın 'Kafkaslardaki güvenli transit enerji koridoru' görüntüsü üzerine doğrudan ve dolaylı bazı etkileri olmuştur. Her ne kadar Rusya'nın enerji boru hatlarını doğrudan işgal ederek çalışmalarını kontrol altına aldığı gözlemlenirse de teknik nedenlerle Bakü-Supsa hattı karşısında dezavantajlı durumda olan Bakü-Novorossiisk hattının savaş boyunca tam kapasiteyle çalışması veya BTC'nin kesintiye uğraması, savaşın bu imajın bozulmasına neden olan doğrudan etkileri olarak sayılabilir. Öte yandan Gürcistan'ın bölgedeki güvenilir ve alternatif transit koridor imajını sarsan bu savaşın, Gürcistan'ın enerji boru hatları üzerine inşa ettiği uzun vadeli iktisadi ve siyasi kalkınma projesini derinden sarstığı gerçeğine ek olarak, dış yatırımların güvenilir bir ortam bulacaklarına dair inançlarının sarsılması Gürcistan'a dolaylı olarak da büyük zarar vermiştir. Öyle ki savaş sırasında gerçekleşen kesintiler Gürcistan'ın projedeki gelirlerinde ciddi bir azalmaya neden olmamış olsa da, yatırımcılar nazarında oluşan güvensizlik imajı nedeniyle, Gürcistan'ın zararının bir milyar doları aştığı düşünülmektedir (Bilefsky, 2008).

4.3 2008 Savaşı Sonrası Gürcistan ve Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri

2008 Savaşı, AB'nin Türkmenistan'ın zengin doğal gaz yataklarına Nabucco ile Gürcistan üzerinden ulaşma yolunda atmış olduğu önemli adımlar sırasında gerçekleşmiştir. Gürcistan'ın projeye katılma yönündeki istekliliği savaş sonrası dönemde de sürmüştür, Ocak 2009'da Gürcistan Cumhurbaşkanı Saakaşvili eski Başbakan Lado Gurgenidze'yi Nabucco başta olmak üzere uluslararası enerji projelerinde temsilci olarak atamıştır (Press Office of the President of Georgia, 2009). 2008 yılında yaşanan savaş Gürcistan'a dışarıdan yatırım çekme konusunda dezavantaj sağlarken, savaş süresince Rusya'nın Gürcistan'a karşı göstermiş olduğu tutum, Nord Stream ve Güney Akım Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri vasıtasıyla Rusya ile olan işbirliği devam eden AB ülkelerinin ve Rusya ile İran'ı devre dışı bırakacak tüm projelere destek verebilecek ABD'nin alternatif arayışlarını hızlandırmıştır. Bu bağlamda Kasım 2008'de Bakü'de aralarında Türkiye'nin de bulunduğu ülkelerin katılımıyla gerçekleşen enerji zirvesinde Moskova'nın tekeli politikası ve enerji sektöründe yaratmış olduğu baskı eleştirilirken, Gürcistan'ın bu konudaki önemine yer verilmiştir. Öte yandan 2009'un başında ise ABD ve Gürcistan arasında stratejik ortaklık anlaşmasıyla, Avrasya enerji güvenliğinin özellikle Güney Koridoru ile desteklenmesini de kapsayan 'ortak çıkarlar' konusunda mutabakata varılmıştır (Bureau of European and Eurasian Affairs, 2009).

ABD başta olmak üzere Batılı yatırımcılar Gürcistan'da yaşanan savaş ortamından olumsuz etkilenmiş olsalar da Gürcistan'ın Hazar ve Orta Asya'nın enerji kaynaklarına ulaşmada önemli bir transit konumda bulunuyor olması nedeniyle Gürcistan'ın desteklenmesine devam etme kararı almışlardır. Rus tarafında ise Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov Nabucco için "iktisadi açıdan mantıklı görünmeyen açıkça araçsal bir proje" ifadesini kullanmıştır (Lavrov, 2008). Bu noktada görülmektedir ki Gürcistan Savaşı'nın nedenlerinden biri de, bir tarafında ABD ve AB'nin desteklediği ve Türkiye ile Azerbaycan'ın bizzat parçası olduğu enerji boru hattı projeleri, diğer tarafta aynı coğrafyayı stratejik bir arka bahçe olarak gören Rusya'nın bulunduğu, uluslararası çekişmedir (Socor, 2004). Gürcistan'ın, Rusya'nın bu hedefine gerek siyasi gerekse enerji yoluyla iktisadi olarak muhalefeti, Ağustos 2008'deki gibi bir müdahalenin gerçekleşmesinde şüphesiz önemli bir rol oynamıştır.

4.4 Ermenistan'ın Enerji Görünümü

2011 yılındaki 2 milyar 77 milyon metreküplük doğal gaz tüketiminin bir milyar üç yüz milyonuna yakını Rusya'dan, kalan yaklaşık dört yüz milyon metreküp doğal gazı da İran'dan ithal eden Ermenistan, doğal gaz üretimi yapamayan 'net enerji ithalatçısı' statüsündeki ülkelerden biridir (British Petroleum, 2013). Mevcut enerji altyapısının tamamına yakını Ermeni-Rus ortak girişimi ArmRusGasprom şirketine bağlı olan ülke, başta

elektrik enerjisi ithal ettiği İran ve/veya tarihi-siyasi uyumsuzluklar nedeniyle ilişkilerinin gergin olduğu Türkiye vasıtasıyla ‘transit enerji koridoru’ ülkesi olmak istemektedir (Central Intelligence Agency, 2012). Bu bağlamda 1992’de İran ile doğal gaz boru hattı inşası için anlaşan Ermenistan, iki yüz milyon dolara yakın maliyeti olan projeyi ancak 2007 yılında faaliyete geçirebilmiştir. Yüz kırk bir kilometre uzunluğundaki projeye İran’dan ithal ettiği yıllık dört yüz milyon metreküp doğal gazın tamamını ithal eden Ermenistan’ın, projenin son fazında yalnız İran üzerinden iki buçuk milyar metreküp doğal gaz ithal edebilecek seviyeye gelmesi planlanmaktadır (BBC News, 2007).

Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri gelecekte ister İran’ın ister Hazar Havzası’nın enerji kaynaklarını kullansın, Ermenistan transit enerji koridoru olarak bu projelerde oldukça stratejik bir konumda olacaktır. Bu bağlamda projelere dâhil olması kuvvetle ihtimal olan Azerbaycan’ın yine projenin esas unsurlarından biri olan Türkiye ile bağlantısını Gürcistan veya Ermenistan üzerinden kurabilecektir. Çalışmamızın bu kısmında Ermenistan’ın Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri bağlamında nereye oturduğunu göstermeye çalışacağız.

4.5 Ermenistan ve Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri

Ağustos 2008’deki Gürcistan-Rusya Savaşı, Hazar Havzası ve Kafkasya’nın enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden AB’ye ulaştırılmasını öngören Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projelerinin olası güzergâhında bazı değişiklikleri gündeme getirmiştir (Engdahl, 2009). Gündeme gelen bu değişikliklerden biri, gerek Azerbaycan’ın öz kaynaklarını gerekse başta Türkmenistan olmak üzere Hazar Havzası kaynaklarını Anadolu’ya taşıması beklenen Nabucco Projesi’nin boru hattı güzergâhına, Ermenistan’ın dahil edilmesi fikrinin ortaya çıkmasıdır.

Ermenistan’ın Nabucco ile Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projelerine dahil edileceğini öngören fikirlerin temel dayanak noktaları iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki Ermenistan’ın geniş doğal gaz rezervlerine sahip İran’la arasında inşa etmiş olduğu doğal gaz boru hattıdır. Bu hattın yıllık iki buçuk milyar metreküp doğal gaz sevkiyatına izin veren kapasitesinin artırılmasıyla, projelerin ilk fazda ihtiyaç duyacağı doğal gazın iletilebileceği bu fikrin esasını oluşturmaktadır. Ancak bu fikrin pratiğe dönüşmesinin önünde duran iki temel engel bulunmaktadır. Bu engellerden ilki Ermenistan enerji altyapısının tümünün Rus-Ermeni ortak girişimi ArmRusGasprom vasıtasıyla Rusya’nın kontrolünde olmasıdır (Akkan, 2009). Yüzde sekseni Ruslara ait bir firmanın altyapısının AB tarafından finanse edilerek yenilenmesi siyasi nedenlerle pek de mümkün görünmemektedir. Öte yandan hattın İran ayağı da yatırıma muhtaçtır. Bu engelin aşılmasının ardında yatan sebep ise, dünyanın en geniş ikinci doğal gaz rezervine sahip olmasına rağmen, İran’ın kendi doğal gaz altyapısını yenileyememesidir. AB ve ABD haricinde başka bir ülkeden İran’ın doğal gaz iletim altyapısının yenilemesi yönünde gelebilecek olası bir dış yardım da İran Anayasası gereğince engellenmektedir. İran-Ermenistan Doğal Gaz Boru Hattı’nın Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projelerine eklenmesini zorlaştıran diğer bir engel ise AB ve ABD’nin İran’a karşı uygulamış oldukları izolasyon politikasıdır. Bu ülkenin nükleer programının neden olduğu izolasyon, hattın projelere eklenmesini kati surette engellemektedir.

Ermenistan’ın Nabucco ile Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projelerine dahil olacağını öngören fikirlerden ikincisinin temelinde, Ermenistan ve Türkiye arasında 10 Ekim 2009 tarihinde ‘Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol’ün imzalanması yatmaktadır. Bu fikre göre, Rusya’nın Avrasya enerji kaynaklarını doğrudan veya dolaylı olarak hükmettiği mevcut durumu değiştirmek isteyen ABD, Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesinde her iki ülkeyi de desteklemektedir. ABD’nin desteği ile diplomatik ilişkileri kuran Türkiye ve Ermenistan, Nabucco’nun gerçekleştirilmesi yolunda sınır kapılarını karşılıklı olarak açabilecek ve Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan, Minsk Grubu üyesi Türkiye ile fikir alışverişi yapabilecektir. 2009’da imzalanan anlaşmayla siyasi ilişkiler gibi enerji ilişkilerinin de güçlendirileceği öngörülmüş olsa da Ermenistan-Türkiye yakınlaşmasına Azerbaycan’ın göstermiş olduğu olumsuz tepkinin yoğunluğu, tarafların emellerini gerçekleştirmesini engellemiştir (Cihan Haber Ajansı, 2009). Azerbaycan’ın Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusundaki tavrını daha önceden net ve sert bir şekilde ortaya koyuşu ve protokolün imzalanması üzerine çok hızlı bir şekilde Rusya ile doğal gaz anlaşması yapması, Nabucco Projesi özelinde Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri’nin nasıl hassas bir zeminde olduğunu ve dengeleri göz ardı eden bir adımla nasıl altüst olabileceğini gösteren bir örnek olarak karşımıza çıkmıştır.

5 Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmamızın son kısmında, enerji görünümünü incelediğimiz Kafkas ülkelerini Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri kapsamında tek tek değerlendirmeye çalışarak, bu ülkelerin projelere iştirak edecek ülkelerle olan işbirliği ihtimalleri üzerinde duracağız. Bu bağlamda değerlendireceğimiz ilk ülke Azerbaycan olacaktır.

Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ ve Hazar’ın statüsü gibi yaşamış olduğu uluslararası sorunlar, Rusya’yı devre dışı bırakacak olası bir boru hattı projesinin önünde duran diğer büyük engellerdir. Azerbaycan’ın bu sorunların çözümünde Azerbaycan tezlerine daha mesafeli davranan Rusya’yı ikna etmek yerine AB ve ABD’den siyasi destek alabilmek adına enerji işbirliğini bir alternatif olarak düşünmesi beklenebilir. Bu noktada Azerbaycan’ın Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri arasında yer alan Nabucco veya benzeri bir başka proje çatısı altında,

batısındaki ülkeler ile işbirliği kurması, siyasi açıdan, olası görünmektedir. Ancak iktisadi açıdan Azerbaycan'ın Rusya'yı tercih etme olasılığı aralarında Türkiye'nin de bu bulunduğu bu ülkeler ile gerçekleştirilecek bir işbirliğinden daha mümkün görünmektedir.

Değerlendirme kısmında ele alacağımızı ikinci ülke olan Gürcistan'ın Azerbaycan ile birlikte Rusya'nın stratejik olarak oldukça önem atfettiği Güney Kafkasya'da, batı ile bütünleşme konusunda oldukça istekli davranıyor olması, bu ülkeyi Rusya'nın açık bir hedefi haline getirmektedir. Türkiye, gerek ABD'nin gerekse AB'nin siyasi ve iktisadi desteğiyle birlikte, Gürcistan'ın alternatif bir enerji transit ülkesi olarak uluslararası enerji boru hattı projeleriyle bütünleşmesi için en somut adım atan ülkedir. Bu yüzden birbirleriyle doğrudan bir çekişme içerisinde bulunmayan Türkiye ve Rusya'nın özellikle enerji boru hatları üzerinden bu coğrafyada da gelecekte bir çekişme içerisinde olacağını söyleyebiliriz.

Dağlık coğrafyaya sahip olmak, doğal gaz rezervlerine sahip olmamak, transit koridor olabilmek için gerekli altyapıya olmamak, Azerbaycan ve Türkiye ile derin siyasi çatışmalara sahip olmak, AB ve ABD tarafından uluslararası alandan izole edilmeye çalışılan İran ile enerji münasebetine sahip olmak gibi oldukça fazla sorunu barındıran Ermenistan'ın Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projelerine dâhil olması ise, mevcut dinamikler çerçevesinde, kanımızca imkânsız görünmektedir.

Kaynakça

- Akkan, F. (2009, Eylül 08). “Rus Gazetesi: Ermenistan'ı Nabucco Hattına İttiyorlar”, *Zaman Gazetesi*.
- Anadolu Ajansı. (2011, Aralık 27). “Türk-Azeri Enerji İşbirliği”. *Dünya Gazetesi*, s. 13.
- Azernews. (2011, Ocak 25). Kazakhstan Seeks to Resume BTC Oil Exports. http://www.azernews.az/en/oil_and_gas/29002-
- Baku Energy Summit Declaration. (2008, November 14). <http://www.president.pl/download/gfx/prezydent/en/defaultaktualnosci/13/161/1/baku-energy-summit-declaration-eng.pdf>
- BBC News. (2007, March 19). “Iran, Armenia Open Gas Pipeline”. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6466869.stm>
- BBC News. (2008, August 12). “BP Shuts Down Georgia Pipelines”. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7556215.stm>
- Bilefsky, D. (2008, September 27). “War Left Georgia Economy Bruised But not Broken”. *The New York Times*.
- BOTAŞ. (2011, Ağustos 01). Nabucco DGBH Projesi. <http://www.botas.gov.tr/icerik/tur/projeler/yurtdisi.asp#05>
- British Petroleum. (1996, June 04). Agreement on the Exploration, Development and Production Sharing for the Shah Deniz Prospective Area in the Azerbaijan Sector of the Caspian Sea. http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/bp_caspian/bp_caspian_en/STAGING/local_assets/downloads_pdfs/s/SD-PSA.pdf
- British Petroleum. (2009, June). BP Statistical Review of World Energy June 2009. http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2008/STAGING/local_assets/2009_downloads/statistical_review_of_world_energy_full_report_2009.pdf
- British Petroleum. (2013). BP Statistical Review of World Energy June 2013. London: British Petroleum. http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/statistical-review/statistical_review_of_world_energy_2013.pdf
- Bureau of European and Eurasian Affairs. (2009, January 09). United States-Georgia Charter on Strategic Partnership. <http://www.state.gov/p/eur/rls/or/121029.htm>
- Central Intelligence Agency. (2012, Nisan 10). The World Fact Book. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>
- Chikhladze, N. (2010). Gas Sector in Georgia (Current Situation and Sector Regulation). National Association of Regulatory Utility Commissioners, (s. 7). [http://www.naruc.org/international/Documents/prezentacia%20nana_en%20\(gas%20sector\).pdf](http://www.naruc.org/international/Documents/prezentacia%20nana_en%20(gas%20sector).pdf)
- Cihan Haber Ajansı. (2009, Eylül 17). “AB: Ermenistan Nabucco'da Yer Almayacak”, *Türkiye Gazetesi*, s. 7.
- Cornell, S. E., Popjanevski, J., & Nilsson, N. (2008). “Russia's War in Georgia: Causes and Implications for Georgia and the World”. *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program*, pp. 16-18.
- EIA. (2012, January 09). Azerbaijan Analysis <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=AJ>
- Engdahl, W. F. (2009, July 17). US Strategy of Total Energy Control Over the European Union and Eurasia. <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=14412>
- Holuj, B. (2009, Spring). Azerbaijan at a Crossroads: Unlocking the Caspian Natural Gas Wealth. *Michigan Journal of Public Affairs*, 6, p. 5.
- Hurriyer Daily News. (2010, September 02). Russian President in Azerbaijan to Secure Border, Energy Deals. <http://www.hurriyerdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=russian-president-in-azerbaijan-to-secure-border-energy-deals-2010-09-02>

- IMF Public Information Office. (2002). IMF Concludes 2001 Article IV Consultation with the Azerbaijan Republic. <http://www.imf.org/external/np/sec/pn/2002/pn0224.htm>
- Jeffers, I. (2011). **Economic Developments in Contemporary Russia**, Routledge, New York.
- Komarek, E. (2008, February 05). Nabucco Confirms RMW is Pipeline Partner- Update 2, <http://www.reuters.com/article/2008/02/05/nabucco-rwe-idusl0518499320080205>
- Lavrov, S. (2008, Mart 31). Министр Иностранных Дел России Сергей Лавров: "Мы Стараемся Деидеологизировать Наши Действия. (Izvestia, Röportaj Yaran)
- Margheri, M. (2011, May 20). ITGI and IGB Opening the Southern Corridor. CERI Sciences-Po Seminar, <http://www.sciencespo.fr/enerpol/wp-content/uploads/2011/05/Marco-Margheri.pdf>
- Nabucco Gas Pipeline International GmbH. (2011a, Temmuz 31). 2011 Üçüncü Çeyrek Durum Raporu: Nabucco-Avrupa ve Türkiye'nin Ortak Projesi, <http://portal.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/tr/press/downloads/tr%20status%20presentation%20june%202011.pdf>
- Nabucco Gas Pipeline International GmbH. (2011b, Ağustos 01). Genel Bakış, <http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/tr/pipeline/overview>
- Nichol, J. (2009, March 03). "Russia-Georgia Conflict in August 2008: Context and Implications for US Interests", *Congressional Research Service*, R134618, p. 13.
- Papava, V. (2005). "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Georgia", **The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West**, ed. F. S. Starr, & S. E. Cornell, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, Uppsala, p. 87. .
- Parini, S. (2012). **Central Asian and Caspian Gas Production and the Constraints on Export**. The Institute for Energy Studies, University of Oxford Press.
- Pipeline & Gas Journal. (2010, July). "E.ON Ruhrgas Becomes Shareholder in Trans Adriatic Pipeline", *Pipeline & Gas Journal*, 237(7). <http://www.pipelineandgasjournal.com/eon-ruhrgas-becomes-shareholder-trans-adriatic-pipeline>
- Pipelines International. (2011, October 5). Proposal Submitted for ITGI System, http://pipelinesinternational.com/news/proposal_submitted_for_itgi_system/064050/#
- Pitt, A. (2006, September 14). "Shah Deniz Taps Primed", *Upstream*, <http://www.upstreamonline.com/live/article119108.ece>
- Press Office of the President of Georgia. (2009, Ocak 30). The President of Georgia Mikheil Saakashvili Presented the New Prime Minister to the Georgian Government, <http://www.president.gov.ge/en/pressoffice/news?2290>
- Skarbo, S., & Petre, J. (2008, August 10). "The Pipeline War: Russian Bear Goes for West's Jugular", *The Daily Mail*.
- Socar Türkiye. (2012, Ocak 03). "Türkiye ve Azerbaycan Tarihi bir Projeye Daha İmza Koydu", *Socar Türkiye*, s. 93.
- Socor, V. (2004). "The Frozen Conflicts: A Challenge to Euro-Atlantic Interests", Karadeniz Bölgesi için Yeni Avro-Atlantik Stratejisi Raporu, http://www.jamestown.org/fileadmin/vlads_corner/policypapers/konstron.doc
- Socor, V. (2008, December 1). "Azerbaijan Quietly Lending Impetus to Nabucco Project", *Eurasia Daily Monitor*, 5, 228, http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5btt_news%5d=34195
- T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü. (2011, Ağustos 03). "13 Temmuz 2009", *Ayin Tarihi*, Madde 7, <http://www.byegm.gov.tr/ayin-tarihi.aspx>
- TAP AG. (2013a, March 13). TAP Continues to Receive Strong Political Support in South Eastern Europe, <http://www.trans-adriatic-pipeline.com/news/news/detail-view/article/408/>
- TAP AG. (2013b, March 07). TAP and TANAP Enjoy Close Cooperation, Following Signing of MoU in November 2012, <http://www.trans-adriatic-pipeline.com/news/news/detail-view/article/384/>
- The Economic Times. (2008, June 04). "Azerbaijan to Nearly Double Gas Production by 2015", *The Economic Times*, http://articles.economicstimes.indiatimes.com/2008-06-04/news/28469959_1_gas-production-oil-production-oil-and-gas
- Today.Az. (2006, June 16). Kazakh Leaders Signed Agreement on Kazakh Oil's Delivery via BTC, <http://www.today.az/news/business/27333.html>
- United Press International. (2008, November 25). Azerbaijan to Host Turkmenistan's Gas, http://www.upi.com/business_news/energy-resources/2008/11/25/azerbaijan-to-host-turkmenistans-gas/upi-60861227648317/
- Upstream. (2008, November 28). Caspian Pair Look at Export Options, <http://www.upstreamonline.com/live/article167078.ece>